

Miscellanea

Olaus Petri och Niccolò Machiavelli

*Angående frågan om renässanshumanismens
inflytande på Olaus Petris verk*
En svensk krönika

ANDREJ SCHEGLOV*

I vilken grad var svensk historieskrivning från Gustav Vasas tid präglad av renässanshumanismen? I dag är forskarna ense om att åtminstone två framstående svenska historieskrivare från den nämnda tiden, Olaus Magnus och Johannes Magnus, bör betraktas som renässanshistoriker. Det råder emellertid olika uppfattningar i frågan om huruvida ännu en ledande historiker från denna tid – reformatorn Olaus Petri – influerades av renässanshumanismen i sin egenskap av historiker. I detta sammanhang är det intressant att ägna uppmärksamhet åt följande fråga: Var Olaus Petris historiska verk *En svensk krönika* påverkat av Niccolò Machiavellis skrift *Il principe (Fursten)*? Antagandet att det kunde finnas något samband mellan *En svensk krönika* och *Il principe* har förkastats i tidigare forskning. Emellertid kommer jag att presentera argument i enlighet med den uppfattning att Olaus Petri kände till några viktiga tankar som finns i *Il principe* och förmodligen var bekant med detta verk i någon form.

Tidigare forskning om Olaus Petris krönika

I inledningen till sin krönika redogör Olaus Petri för sina principer som krönikeskrivare. Han hävdar att en historikers mål är människans nytta; därför måste en historiker vara opartisk och sträva efter sanningen.¹ Dessa principer var nya för svensk historieskrivning under Olaus Petris tid. Olaus Petris strävan efter opartiskhet och sanning har uppskattats av moderna forskare som har studerat hans krönika. Ludvig Stavenow konstaterade att Olaus Petris krönika är objektiv och tolerant till skillnad från en rad

*Filosofie doktor i historia, Rysslands vetenskapsakademi, ascheglov@mail.ru

samtida och äldre svenska historiska skrifter.² Enligt Gustav Löw bestod Olaus Petris insats i svensk historieskrivning i hans strävan efter opartiskhet, sannfärdighet och nytta.³ Gunnar T. Westin undersökte Olaus Petris metoder som historiker och klargjorde vilka källor han använde sig av. Westin visade att Olaus framför allt utgick från ett tidigare historiskt verk, Ericus Olais *Chronica regni Gothorum*, men att han korrigerade, berikade och utvidgade denna berättelse med hjälp av flera andra krönikor och talrika arkivdokument.⁴ Olle Ferm har ägnat sig åt frågan om krönikans genre. Ferm drar slutsatsen att den tillhör den så kallade pragmatiska historieskrivningen, och han finner paralleller mellan Olaus Petri och en rad äldre historieskrivare, bland annat Polybius.⁵

Några viktiga frågor rörande Olaus Petris krönika är emellertid fortfarande öppna för diskussion. Till dem hör frågan om krönikans förhållande till renässanshumanismen. Westin menade att Olaus Petris krönika var influerad av renässanshumanismen.⁶ Denna uppfattningen delas inte av Olle Ferm. Författaren till den här artikeln har emellertid tidigare kunna visa att Olaus Petris syn på krig och fred samt hans uppfattningar om regenternas plikter mot folket har präglats av humanistiska idéer i Erasmus anda. I föreliggande artikel klarläggs huruvida historikern Olaus var bekant med Machiavellis tankar.

Olaus Petris resonemang beträffande krigsövningar i fredstid

En tydlig likhet med Machiavellis verk *Il principe* finns i det avsnitt i *En svensk krönika* där Olaus Petri berättar om hur kung Magnus Ladulås tränade sina tjänare i stridskonst under fredstid. Uppgifterna om detta lånade Olaus ur svenska medeltida krönikor, men han infogade även en egen kommentar där han förklarar att en rättsinnig furste måste öva sina tjänare i stridskonst:

Ja thet hörer och en rettsinnog första til, at så öffua och temia sina tienare medhan fridh är, at the weta huru the skola skicka sich thå örligh kommer [...] Och giffua Crönekerne noogh tilkenna, huru herrar och förstar öffuade och brukade theres tienare i fortijdhen, Och ther studerade the dagliga vppå, huru the skulle möta theres fiender i markenne, Somblige finnas så flijtige haffua warit at ää hwarest the ridho eller wandrade, thå beskodhade the jw alla belegligheeter i markenne, med bergh, dalar och sletter, Och haffua strax besinnat och öffuertentkt, huru the skulle bära sich ååt, om theres fiender hade sådana, bergh, daal, eller sletmark inne, Eller och huru the skulle forswara sich om the sielffue sådana platzer inne hade, aff hwilkin dagligh betenkning och öffuerweghning, the wordo så skickelige, at ää hurudana plaan thet war som the kommo med theres fiender til slaghs

vppå, thå hade the jw til förenne offuertenkt, hwad the göra skulle, Och aff sådana öffning och brukning, bliffuer en ey aleenast skickelig til at weta hwad han göra skal, vtan han bliffuer ther och dristogh vthaff [...].⁷

Gunnar T. Westin har anmärkt att det tema som Olaus behandlar i det citerade avsnittet berörs även i *Il principe*, men han noterar också att den latinska översättningen av *Il principe* publicerades först år 1560.⁸ Därför kan Olaus inte ha använt sig av *Il principe* enligt Westin.⁹ I detta sammanhang ställer Westin frågan om huruvida Olaus kunde ha influerats av de antika skrifter som Machiavelli använt sig av: Titus Livius *Ab urbe condita* och Plutarchus *Vitae parallelae*. Westin drar slutsatsen att Olaus Petri förmodligen byggde sitt resonemang på *Ab urbe condita*.¹⁰

Enligt min mening är parallellerna mellan Olaus Petri och Machiavelli i vissa fall tydligare än de mellan Olaus och de nämnda antika författarna. Genom att jämföra Olaus Petris resonemang beträffande krigsövningar med de avsnitt i *Vitae parallelae* och *Ab urbe condita* där samma tema berörs kan man finna såväl likheter som skiljaktigheter dem emellan. De drag som är gemensamma för Olaus Petris resonemang och respektive avsnitt i Plutarchus skrift beror på det faktum att de behandlar samma ämne: Båda författarna berättar om krigsövningar i fredstid och om vikten av att studera marken och omgivningarna. Det förekommer emellertid även betydande skillnader: 1) Plutarchus berättar om en konkret kung och krigsledare, Philopoemenus, medan Olaus talar om regenterna i allmänhet; 2) Plutarchus anför exemplet med Philopoemenus som negativt snarare än positivt och menar att Philopoemenus ägnade alltför mycket tid åt krigsövningarna, medan Olaus understryker att sådana krigsövningar är nödvändiga; 3) Plutarchus berättar även om andra sysslor som Philopoemenus ägnade sig åt – exempelvis jordbruk, jakt och läsning av filosofiska skrifter – medan Olaus inte tar upp den här typen av frågor i sitt avsnitt om nödvändigheten av krigsövningar.

Vad gäller det avsnitt hos Titus Livius där samma frågor behandlas kan följande konstateras: Liksom Plutarchus berättar Livius om en konkret furste – i det här fallet Philopoemenus – och inte om furstar i allmänhet; även han skiljer sig alltså från Olaus Petri i detta avseende. Emellertid kritiserar han inte Philopoemenus. Det framgår av hans krönika att han åtminstone har förståelse för hans krigsövningar. Livius varken kritiserar eller lovprisar Philopoemenus i detta sammanhang; han förhåller sig så att säga neutral.

Olaus Petris krönika kan jämföras med Machiavellis *Il principe* där det står:

Hvad som tillkommer en furste i afseende på krigsväsendet

En furste bör således icke rikta sina tankar på något annat eller till yrke välja något annat än kriget, krigslagarna, krigstukten, ty detta är det enda, som tillkommer herrskaren [...] Han bör således aldrig vända sina tankar från dessa krigiska öfningar, och han bör under freden öfva sig mer deri, än i krig, och detta kan han göra på två sätt: dels genom handling och dels genom själsöfning. Hvad handling beträffar bör han, utom att han håller sina soldater väl ordnade och öfvade, ständigt vara på jagt och dymedelst vänja sin kropp vid vedermödor och dessutom lära känna traktens beskaffenhet, bergens höjd, dalarnas in- och utgångar, slätternas utbredning, aktgifva på flodernas och träskens beskaffenhet, och derpå använda den största omsorg.

En sådan kunskap är nyttig på två sätt. Först lär han att känna sitt land och kan bättre förstå sätten att försvara det; vidare förstår han genom sin kännedom om och erfarenhet af dessa trakter med lätthet beskaffenheten af hvarje annan ny post, som han kan behöfva utforska; [...] Bland annat beröm, som af författarne tilldelats Achæernas furste Philopoemen, är äfven det, att han i fredstider aldrig tänkte på annat än sätten att föra krig, och då han var på fria fältet med sina vänner, plögade han ofta stadna och rådslå med dem: »om fienderna voro på denna kulle och vi befunne oss här med vår här, hvilkendera af oss skulle ha fördelen? huru skulle man säkert kunna gå dem till mötes med bibehållande af ordningen i lederna? om vi ville draga oss tillbaka, huru skulle vi gå till väga? om de drogo sig tillbaka, huru skulle vi förfölja dem?» Han visade dem under vägen alla de fall, som kunna inträffa i krig, hörde deras åsigt, sade sin, och understödde den med sina skäl; på detta sätt kunde, till följd af detta ständiga efter-sinnande, vid krigshärens förande aldrig någon (oförutsedd) händelse inträffa, utan att han skulle haft medel deremot.¹¹

De båda författarna – Machiavelli och Olaus – uppfattar således krigsövningarna positivt och anser dem vara en viktig plikt för en furste. Såväl Machiavelli som Olaus berättar om regenter i allmänhet snarare än om en enskild härskare. De använder konkreta historiska exempel för generaliserande anmärkningar – ett viktigt drag inom renässanshumanistisk historieskrivning, vilket också har noterats i forskningslitteraturen.¹² Olaus Petri följer samma plan som Machiavelli och han förmedlar samma tankar, fast inte lika utförligt. Vi kan konstatera att det finns tydliga likheter mellan resonemangen beträffande krigsövningar hos Olaus Petri och Niccolò Machiavelli, och att Machiavelli i vissa avseenden står Olaus Petri närmare än Livius och Plutarchus.

Tankar om slott

Förutom episoden om krigsövningar finns det ännu ett avsnitt i *En svensk krönika* där Olaus Petri anger resonemang som för tankarna till *Il principe*.

Denna likhet har inte diskuterats i tidigare forskning rörande Olaus Petris krönika.

Under senmedeltiden och tidigmodern tid revs många slott i Europa. Detta hängde samman med militärväsendets utveckling samt politiska och administrativa förändringar. Tankar om huruvida slott var nödvändiga eller onödiga intar en viktig plats i *Il principe* och andra verk av Machiavelli, och även Olaus Petri tar upp den här typen av idéer i sin krönika. Under Engelbrektupproret (ca 1434–1436) förstördes en stor del av de svenska slotten av upprorsmännen. Olaus Petri kommenterar denna händelse utförligt, och hans kommentar börjar så här:

Så hade Engelbrekt nw fått mesta parten in aff slotten i Sverige, och största deelen aff them hade han nidherbrutit och vpbrendt, Ther somblige prijsade och somblige lastade honom före, såsom ther om noogh pläghar disputeras, huilkit rijkena skal Nyttoghara wara, haffua mongh sloott eller få slott, Somblige giffua thet så före, at thet är icke gott haffua mong slott, och tesso saker geffua the före, Ther mong slott äre warder almoghen förmykit betungat, Och the som slotten innehaffua fördrijsta sich ther vppå, och göra mykin oret och öffuerwold, settia sich och offta vpp emoot theas herra och konung, huilkit the icke gjorde om the icke hade feste ther the kunde förlåta sich vppå, Och om rikesens fiendar få landet in, så äro the teste bätter befestadhe, at the haffua mong slott, och ära icke sedhan så godhe til at vthdriffua, Tessa och flere sådana saker giffua the före som seya icke gott wara haffua mong slott, Men then andre parten haffuer tessa saker för sich, Ther få slott äro ther kunna fienderna som falla in i landet snart haffua framgong, Ey kan heller en olydigh almoghe som til rumoor och vplop benäghen är, wel hållas i twång, och lydachtigheet med mindre öffuerheeten haffuer mong feste, Och ther öffuerheeten haffuer få slott och feste, ther är hon snart aff seet, hwilkit rijkena pläghar wara en dråpeligh skada, ath offta skeer herra skiffte, Ther före på thet man må behalla itt stadight regement, är aff nödhene haffua mong slott och feste, Tessa stycker och flere sådana haffua the före sich som seya rikena nyttigt wara haffua mong slott och feste. Doch ware med slott och feste huru thet kan, then herre är wel befestat både för gudh och Menniskior som sina vnder-såter haller widh lagh och retth, och låter them inthet öffuerwold eller orett skee, En weluiliogh Almoghe är bättere än mong slott och feste, Om almoghen är weluiliogh thå är thet herrenom inghen skade at han haffuer få slott, Men ther herren skickar sich så, at han haffuer en owiliogh och ogönstogh almoghe, ther hielper honom icke mykit at han haffuer mong slott och feste [...].¹³

Olaus Petris resonemang om slott har tydliga paralleller med Machiavellis tankar beträffande samma ämne:

Huruvida fästningar och mycket annat, som furstar ofta företaga, äro nyttiga eller skadliga.

Några furstar hafva, för att i trygghet kunna bibehålla sitt välde, afväpnat sina undersåtar; [...] andra hafva uppbyggt fästningar; andra hafva nedrifvit och förstört dem. Ehuru ett bestämdt omdöme icke kan uttalas om allt detta, om man icke ingår i de särskilda förhållandena i de stater, i hvilka något dylikt beslut kunde vara att fatta, skall jag dock tala derom så vidlyftigt, som ämnet i sig sjelf medgifver. [...] Det har varit furstarnes vana att, för att med större säkerhet kunna bevara sitt välde, bygga fästningar, såsom de der skulle vara en tygel på dem, som skulle kunna företaga sig att motsätta sig dem, och för att ega en säker tillflykt vid ett första anfall. Jag berömmar detta sätt, ty det har af ålder varit brukadt. [...] Den furste, som mera fruktar folket än utlänningar, bör bygga fästningar, men den, som mera fruktar utlänningar än folket, bör vara dem förutan. [...] Den bästa fästning, som finnes, är derföre att icke vara hatad af folket; Sålunda skulle det både då och förut varit tryggare för henne att icke vara hatad af folket, än att hafva fästningar. Om då dessa saker tagas i öfvervägande, skall jag berömma både den, som bygger fästningar och som icke bygger, och tadla enhvar, som i förlitande på dessa föga frågar efter, om han hatas af folket.

Ännu ett gemensamt drag består i att både Olaus och Machiavelli i samband med sina resonemang om slott lyfter fram frågan om hur en regent bör förhålla sig till sina utländska undersåtar. Olaus tar nämligen upp frågan om kung Erik av Pommerns attityd till svenskarna:

Konung Eric sade sich icke wilia wara theras Ja herre, Doch haffuer Man ingen herra hördt fara ther illa wthöffuer, at han haffuer så giffuit swijgha för sina vndersåter, at the haffua Elskat honom, och så warit en Ja herre [...] Konung Eric wille haffua stoor troheet aff the Swenska, och han wille doch ingen trooheet holla them i gen. Han wille inthit besinna hwad thet inbära haffuer, at itt land eller rijke setter sich en herra eller konung öffuer huffuudit, Ther thet skeer ther setter then menige Man stoort troo och lijt til honom som vpsatter warder, och setter al sin welfärdh i hans händer, och så är han konung för theras skull och icke för sina skull, Ther före är han them en stoor trooheet plichtig, Doch sådana achtade han fögho [...].¹⁴

Vilket kan jämföras med Machiavellis *Il principe*:

Eftersom ämnet fordrar det, vill jag här icke underlåta att påminna en furste, som nyligen intagit ett rike genom invånarnes ynnest, att noga öfverväga, hvilken orsak föranledt dem, hvilka gynnat honom, att göra det; och om den icke är en naturlig böjelse för honom, utan blott missnöje med det förra statsskicket, skall han med stor möda och svårighet kunna bibehålla deras vänskap, ty det blir omöjligt för honom att kunna förnöja dem.

Ännu ett drag som är gemensamt för Olaus Petris och Niccolò Machiavellis resonemang om slott är att de använder talrika historiska exempel för att illustrera sina tankar. Machiavelli skriver:

Våra förfäder och de, som ansågos visa, plögade säga, att man måste bibehålla (väldet öfver) Pistoja genom partier, och Pisa genom fästningar [...] Icke desto mindre har man sett Herr Niccolò Vitelli i våra dagar förstöra två fästningar i Città di Castello, för att bibehålla detta välde. Guid'Ubaldo, hertig af Urbino, nedref, sedan han återvändt till sitt välde, derifrån han blifvit förjagad af Cesar Borgia, i grund alla fästningar i denna provins och ansåg sig utan dem med större svårighet kunna ånyo förlora denna stat. Bentivoglierna förforo på samma sätt, sedan de återvändt till Bologna Fästningar äro således nyttiga eller icke, efter tidsomständigheterna, och om de gagna i ett afseende, skada de i ett annat [...] Om du också har fästningar, och folket hatar dig, frälsa de dig icke, emedan det aldrig fattas folket utländingars hjälp, då det gripit till vapen. I våra dagar ser man icke, att de i något afseende gagnat någon furste, om icke grefvinnan af Furli, död; ty derigenom kunde hon undgå folkets anfall och vänta hjälp från Milano och återvinna sitt välde [...] Men sedermera hjälpte fästningar äfven henne icke mycket, då Cesar Borgia anföll henne, och folket, hennes ovän, förenade sig med utländingen [...] Slottet i Milano, som Francesco Sforza uppbyggde, har ådragit och skall ådraga huset Sforza flera krig, än någon annan oordning i denna stat [...].

Olaus Petri i sin tur förklarar:

[...] och thet seer man här med konung Eric, Honom kunde jw inthit hielpa at han hade mong slott och feste, och ingen hyllest, Thet skal konungen rekna för thet starkesta slottet att han gör rätt och skääl, ty thå haffuer han bådhe gudh och Menniskior med sich, Men gör han öffuerwold och orett thå haffuer han både gudh och Menniskior emoot sich, och hielper så hwarken borgh eller feste, Så är och inthet twifflandes at thet stoorä öffuerwold och orätt som skedde i landet, och i long tijdh skedt hade, både i konung Albrietz, Drötning Margaretes och thenna konung Erics tijd, haffuer warit retta orsaken hwi bönderna haffua brutit så mong slott nidh, Swäricge är itt sådana land som med Mosar bergh och skoghar så befestat är, at almoghen icke lenge kan med twång och macht vnderkuuffuas, Ty the haffua stoor tilfelle at settia sig vp emoot theras herra, Ther före regeras Swerige myckit bätter med weluiliogheet, en med mykin strengheet, Och om konung Eric hade thet besinnat, hade thet icke så gått med honom som thet gick [...].¹⁵

Efter Machiavelli uttryckte även den store filosofen och vetenskapsmannen Giordano Bruno tanken att regenterna bör lita på undersåtarnas välvilja i stället för att slösa bort pengar på att underhålla fästningar. Men Olaus Petris resonemang om slott är mer detaljerade och ligger närmare Machiavelli än Bruno. Sannolikt använde han sig av just Machiavellis *Il principe*.

Avslutande anmärkningar

Sammanfattningsvis kan konstateras att det finns tydliga paralleller mellan Olaus Petris skrift *En svensk krönika* och Machiavellis verk *Il principe*, och det är således sannolikt att han kände till detta verk. Hur kan man förklara detta? Det finns inga källor som vittnar om att Olaus Petri behärskade italienska, men vi kan inte utesluta möjligheten att han hade kunskaper även i detta språk. Det är också möjligt att han hade läst någon otryckt översättning av *Il principe* till latin, tyska eller något nordiskt språk. En tänkbar förklaring skulle kunna vara att Olaus var bekant med humanisten Agostino Nifos verk *De regnandi peritia* (Om konsten att regera, 1523), som byggde sig på Machiavellis *Il principe*. Verket innehåller beskrivningar av krigsövningar och slott som i stor grad har lånats från Machiavelli.¹⁶ Kanske var det Nifos skrift som förmedlade Machiavellis idéer till Olaus Petri? Ännu en förklaring är möjlig: Machiavellis tankar kan ha förmedlats till Olaus under ett samtal med någon annan lärd person. Under renässansen och reformationen var det vanligt att välutbildade människor förde informella lärda samtal med varandra beträffande filosofi, vetenskap och politik, och under ett sådant samtal kan Olaus ha fått höra om Machiavellis idéer.

Frågan om sambandet mellan Olaus Petris krönika och renässanshumanismen är inte bara intressant som ett konkret idéhistoriskt problem, utan är även viktig för diskussionen om Olaus Petri som historiker. Enligt Gunnar T. Westin var Olaus Petri i sin egenskap av historiker påverkad av renässanshumanismen. Men som jag har anmärkt ovan delas denna uppfattning inte av Olle Ferm: ”Westins slutsats att Olaus Petri för sitt historiska värv emottagit avgörande impulser från tysk reformation och humanism bör tills vidare modifieras. [...] Det är förvisso riktigt att han var påverkad av sin tid, men allt det han tog intryck av var inte humanistiskt till ursprung eller innebörd”.¹⁷ Enligt min uppfattning har Olaus Petris syn på samhället och på regenternas plikter gentemot sina undersåtar mycket gemensamt med de idéer som kom till uttryck i Erasmus skrifter. Även i sina tankar om krig och fred står han Erasmus och flera andra humanister nära.¹⁸ Det att Olaus Petri förmodligen var bekant med Machiavellis idéer beträffande krigsövningar och slott bekräftar uppfattningen att *En svensk krönika* är en skrift som präglades av renässanshumanismen.

Noter

1. Se Olaus Petri, *En Svensk crönika* (utg. Jöran Sahlgren), i Olaus Petri: *Samlade skrifter* (Uppsala, 1917), bd IV (vidare OPSS IV), 1–17.
2. Ludvig Stavenow: *Olaus Petri som historieskrivare* (Göteborg, 1898).
3. Gustav Löw: *Sveriges forntid i svensk historieskrivning* (Stockholm, 1908).

4. Gunnar T. Westin: *Historieskrivaren Olaus Petri. Svenska krönikans källor och krönikeförfattarens metod* (Lund, 1946).
5. Olle Ferm: *Olaus Petri och Heliga Birgitta. Synpunkter på ett nytt sätt att skriva historia i 1500-talets Sverige* (Stockholm, 2007).
6. Ferm: *Olaus Petri och Heliga Birgitta*, 151.
7. OPSS IV, 70.
8. Det vill säga cirka åtta år efter Olaus Petris död (författarens anmärkning).
9. ”Olaus Petri torde dock icke ha influerats av *Il Principe*, tryckt 1532, men i latinsk översättning först 1560”. Westin: *Historieskrivaren Olaus Petri*, 170.
10. Se Westin: *Historieskrivaren Olaus Petri*, 170–172.
11. Den svenska översättningen av *Il principe* citeras efter följande utgåva: Machiavelli, *Fursten* (övers. Rudolf Afzelius) <https://web.archive.org/web/20160331090713/http://kunskap.org/machiavelli/fursten/kap14.html>
12. Se följande anmärkning av Ronald Witt: ”Italian humanists too had their exemplars of conduct, the great writers and heroes of ancient pagan Greece and Rome, but at the same time they had a scholarly interest in the ancient world apart from its usefulness to the present. In the long run, the clarity with which they came to grasp the nature of ancient society gave them a sense of historical perspective that led them (1) to an understanding of the past as a time-differentiated series of social, political, religious, and intellectual changes, and (2) against that backdrop, to objectify the present with a view to the reform of contemporary society and politics.” Ronald Witt: ”Francesco Petrarca and the parameters of historical research”, *Religions* 3 (2012), 699–700.
13. OPSS IV, 156–157.
14. OPSS IV, 163
15. OPSS IV, 157.
16. Augustinus Niphus: *De regnandi peritia* (Neapolis, 1523), fol. 12–13, 15–16.
17. Ferm: *Olaus Petri och Heliga Birgitta*, 151.
18. Se Andrej Scheglov, ”’Then fridh man får vtan örligh...’ Tankar om krig och fred i Olaus Petris verk *En svensk krönika*” i *Historisk tidskrift* 139:3 (2019), 553–566; Idem, ”Olaus Petris verk ’Domarregler’. Bidrag till diskussionen om författarskap” i *Retfærd* 3 & 4 (2019), 91–98; Idem, ”’Men om Finland är clart noogh...’ Erik den helige och hans korståg till Finland i Olaus Petris krönika” i *Finsk tidskrift* 5 (2019).

Litterära krigsbyten i Uppsala och deras användning

En kontroversteologi

PETER SJÖKVIST*

De många krigen i Europa under 1600-talet inbegrep vanligen religion, och det trettioåriga kriget var i stor utsträckning en konflikt mellan protestantiska och katolska kombattanter, även om samarbetet ibland också överskred de konfessionella gränserna. Protestantiska Sverige ingick ju som bekant exempelvis i en allians med katolska Frankrike. Kriget mellan Polen och Sverige vid tiden hade dock i princip andra orsaker. Den katolske polske kungen Sigismund och hans efterföljare på tronen gjorde anspråk på den svenska kronan allt sedan 1599, när Sigismund avsatts i Sverige och förlorat kungamakten, och de gjorde så ända fram till fredsfördraget i Oliwa 1660. Men de konfessionella skillnaderna mellan länderna var också betydande, och de ökade incitamenten till krig. Att strida mot polackerna innebar för de svenska även att bekämpa katolikerna och mot-reformationen, och från det perspektivet var bibliotek av stort intresse.

Att ta litterära krigsbyten från katolska institutioner var i själva verket ett medvetet sätt för svenskarna under 1600-talet att försvaga fiendens intellektuella arsenal.¹ Och de hårda religiösa konflikterna mellan katoliker och protestanter ägde inte bara rum på slagfältet, utan i alla sammanhang: i kyrkan, givetvis, samt i propagandan och i den akademiska diskursen. I den latinska litteraturen från Sverige vid tiden, både i litterära och vetenskapliga texter, talade man om den romerske påven som antikrist, och den katolska kyrkan som den babyloniska skökan. Jesuiter beskrevs såsom särskilt beräknande och onda.² När katolska bibliotek hade tagits som krigsbyten och sänts till Sverige, vidarebefordrades de plundrade samlingarna vid flera tillfällen slutligen till Uppsala universitetsbibliotek. Denna institution hade grundats 1620, men ägde bara små bestånd

*Filosofie doktor och docent i latin, Uppsala universitet, bibliotekarie vid Uppsala universitetsbibliotek, peter.sjokvist@ub.uu.se

och behövde verkligen utöka dessa. När biblioteket från jesuitkollegiet i Riga hade konfiskerats 1621, sändes det således till Uppsala året därpå. Det samma hände bland annat med biblioteket från jesuitkollegiet från Braniewo 1627, kapitelbiblioteket från Frombork samma år, och det bibliotek som tidigare ägts av Julius Echter von Mespelbrunn (1545–1617), furstbiskop av Würzburg, under 1630-talet.³

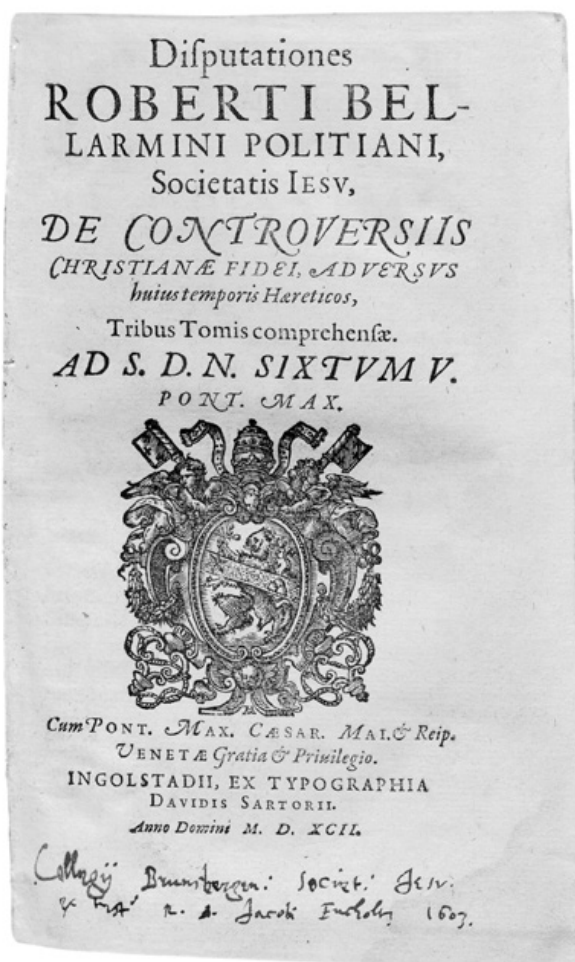
Häri ser vi mycket lätt själva problemet. Huvuduppgiften för Uppsala universitet under denna konfessionaliserade period, då teologiska diskussioner alltid också hade politiska dimensioner och konsekvenser, var att utbilda präster för den svenska lutherska kyrkan och civila ämbetsmän lojala mot staten,⁴ och nu kom alltså böcker som tidigare hade ägts och ofta även skrivits av ärkefienden dit i ett stort antal. Behovet av nya böcker vid ett lutherskt universitet stillas helt enkelt inte av stora bibliotek från jesuitkollegier. Som krigsbyten var de tagna samlingarna i teorin givetvis troféer som skulle firas, och de innebar ett viktigt tillskott av kulturellt kapital för en fattig stat och ett nysatsande universitet.⁵ Men praktiken var nödvändigtvis en helt annan. En dikt skriven av professorn i poesi och musik i Uppsala, Jonas Columbus (1586–1663), vid slutet av 1620-talet fångar problematiken. När han firar segern vid Braniewo och det erövrade jesuitkollegiebiblioteket, konstaterar han i en del av dikten att antalet böcker i Uppsala nu har fördubblats, men även att de skabbiga och besmittrade katolska böckerna från Braniewo hålls separerade från de sunda och renlärliga lutherska i den nya biblioteksbyggnaden i Uppsala:

Hic ubi nubiferas alte est educta sub auras
ingentis precii libros quae continet aedes,
et duplex ample librorum conficitur grex.
Dividuus paries omnes qui ponitur inter
foetibus a sanis scabiosa peculia nobis
plurima quae data sunt abs te Brunsberga repellit.⁶

Vad som hände var i själva verket att de tagna böckerna med katolskt innehåll i den nya biblioteksbyggnaden i två våningar placerades i den nedre våningen, vilken mer fungerade som ett slags förråd, där hylluppställningen och böckernas ordning från Braniewo fortfarande bevarades i de sektioner som omfattade teologi, medan de för närvarande relevanta och användbara böckerna plockades ut från de plundrade samlingarna och placerades på övre plan, där det egentliga universitetsbiblioteket var uppställt och ordnat efter tidens fyra fakulteter.⁷ Användbara och relevanta var exempelvis de antika klassikerna, kyrkofäderna och böcker skrivna av protestantiska författare som Luther, Chytraeus och Melanchthon, vilka också var en del av bytet. Men några av de böcker som författats av katoliker (det vill säga av katoliker efter reformationen) räknades likväl till de

användbara och relevanta skrifterna vid universitetet, och exemplar av dessa valdes således ut och flyttades till övre plan. Universitetets konstitutioner från 1626 slog uttryckligen fast att den rena läran och teologin inte fick förvrängas av någon metafysisk och skolastisk argumentation, så vi skall inte ta miste här och se denna omständighet som ett slags tecken på tolerans, såsom har gjorts ibland i tidigare forskning.⁸ När vi alltså exempelvis finner den spanske jesuiten Francisco Suarez (1548–1617) metafysiska avhandlingar på övre plan, händer detta *trots* ämnet och författarens religiösa tillhörighet, och det visar snarare hur ofrånkomlig hans behandling av ämnet var också i en luthersk kontext, särskilt för den gren inom den protestantiska teologin som har fått beteckningen luthersk skolastik.⁹ Följaktligen anklagades hans läsare i Sverige ibland för att vara kryptokatoliker. De böcker med katolskt innehåll som flyttades till övre våningen var dock ofta av det slag som kunde användas när katolska idéer och trosuppfattningar skulle vederläggas. En av de fyra teologiprofessorerna vid universitetet vid tiden ansvarade för dogmatik och religiös polemik. Trosfienderna skulle inte bara flyttas undan till källaren och tystas, utan de skulle bemötas och besegras med argument, logik och syllogismer, enligt den kontroverteologi som alltid hade funnits inom olika delar av kristendomen, men som hade nått nya nivåer med stolen i kontroverteologi vid det jesuitiska Collegium Romanum i Rom, när Roberto Bellarmini (1542–1621) innehade den mellan 1576 och 1587. Då jesuitkollegiebiblioteken från Riga och Braniewo kom till Uppsala, kom dit även flera verk av Bellarmini, bland andra exemplar av hans stora arbete *Disputationes de controversiis Christianae fidei, adversus huius temporis haereticos*.¹⁰ Dessa hade publicerats i Ingolstadt mellan 1586 och 1593 såsom det hittills främsta katolska försvaret mot de protestantiska lärorna. De hade ett enormt inflytande och en bred spridning. Följaktligen kom de även till Uppsala med de erövrade biblioteken. De var en del både av de samlingar som konfiskerades från jesuitkollegiet i Riga 1621,¹¹ av det byte som togs från Braniewo 1626, och senare även av det byte som togs från Poznań under 1650-talet. Braniewo och Poznań-exemplaren finns fortfarande kvar i Uppsala, medan de från Riga måste ha gallrats eller sålts vid något tillfälle.¹²

Vad som är slående att notera är att jesuitkollegiebiblioteken från Riga och Braniewo när de kommit till Uppsala genast påverkade inriktningen på undervisningen i dogmatik och polemik vid universitetet. Plötsligt var möjligheterna att lära sig hur trosfienderna tänkte och argumenterade betydligt förbättrade. Den teologiprofessor som det rörde främst av allt var den illa beryktade Laurentius Olai Wallius (1588–1638), som för eftervärlden är mest känd för att ha varit fiende till nästan alla andra professorer vid universitetet. I en serie av mer än 30 dissertationer försvarade

Titelsidan av Braniewo-exemplaret av Roberto Bellarminis *Disputationes de controversiis Christianae fidei* (Ingolstadt, 1592). Signum: Obr. 68.502. Foto: Uppsala universitetsbibliotek.

med Wallius som praeses under den första halvan av 1620-talet diskuterades den lutherske Matthias Hafenreffers *loci theologici*. Från 1628 och framåt, efter att böckerna från Riga och Braniewo hade anlänt till Uppsala och den nya biblioteksbyggnaden uppförts, blev dock ämnena för dissertationerna försvarade under Wallius presidium den katolska lärans, påvens och jesuiternas villfarelser.¹³ Och den omständigheten att böcker av Roberto Bellarmini anlänt till universitetet föranledde inom ett antal år ett påtagligt fokus just på honom. Efter en serie dissertationer om påven som antikrist och om jesuiternas bedräglighet mellan 1628 och 1630, riktades uppmärksamheten mot Bellarmini 1635. I åtminstone åtta dissertationer försvarade av olika respondenter under Wallius presidium – troligen var han också författare till skrifterna – attackerades och förkastades olika aspekter av Bellarminis idéer.¹⁴ Denne berömde och firade jesuitiska teolog personifierade tydligen de falska katolska lärorna för lutherska Uppsala vid tiden, och framstår som den främste dogmatiska fienden. Vi ser att detta uttryckligen formuleras i flera av de gratulationsdiker som Wallius själv skrev till respondenterna och bifogade till dissertationerna. Dessa riktar sig direkt mot Bellarmini. I en skiljer Wallius

exempelvis ut denna lärde jesuits karaktär med hjälp av principen *nomen est omen*, där han menar att namnet säger något grundläggande om personen:

Fortis es Andrea si nomen vertis in omen,
 ut Bellarmini vertere Papa solet.
 Insunt BELLA modo huic nec, at ARMA MINAEQUE, Jacobus
 Gretserus doctum quem super omne locat.¹⁵

Precis som påven brukar tolka Bellarminis namn som 'krig' (*bella*), 'vapen' (*arma*) och 'hot' (*minae*), hävdar Wallius, bör respondenten förstå sitt eget förnamn som ett tecken på manlig tapperhet, eftersom namnet Andreas kommer från det grekiska ordet för man, ἀνὴρ. Det krävs mod att bekämpa Bellarmini. I en gratulationsdikt i en följande dissertation läser vi på liknande sätt:

Laudibus in coelum Papistae tollere norunt
 Bellarminum, nos quando ferire volunt:
 Ille, Lutherani, stat formidabilis orco,
 Certamen, dicunt, quando subire velit.¹⁶

Här skiljer Wallius uttryckligen ut Bellarmini som den främste fienden bland papisterna, även om han representerar djävulens läror för lutheranerna. I en senare gratulationsdikt bifogad till en dissertation skriver Wallius sedan:

Bellarmine, minae nomen tibi forte dedere,
 Nomine nos veluti Papa minatur eo.
 Hic Bellarminus scripsit quia contra Lutherum
 Inque libris papae triste secutus iter:
 Bellarmini papa putat metuendos
 Libros, hos neque nos contra referre pedem.¹⁷

Ytterligare en gång nämner Wallius det faktum att *minae* ('hot') innefattas i Bellarminis namn, men här betonas snarare att detta bara har blivit så av en slump, och att det bara speglar vad katolikerna tror, alltmedan lutheranerna inte fruktar honom alls.

Några böcker skrivna av denne väldige motståndare ansågs likväl så användbara och relevanta i lutherska Uppsala att de valdes ut och placerades på övre våningen i biblioteket, bland de användbara och relevanta böckerna. Vi finner där exempelvis första delen av hans *Disputationes de controversiis*, den om *De verbo Dei*, hans förklaringar av psaltarpsalmerna, och en tysk översättning av hans bedömning av konkordieboken, *Iudicium de libro, quem Lutherani vocant concordiae*.¹⁸ De flesta böckerna av honom

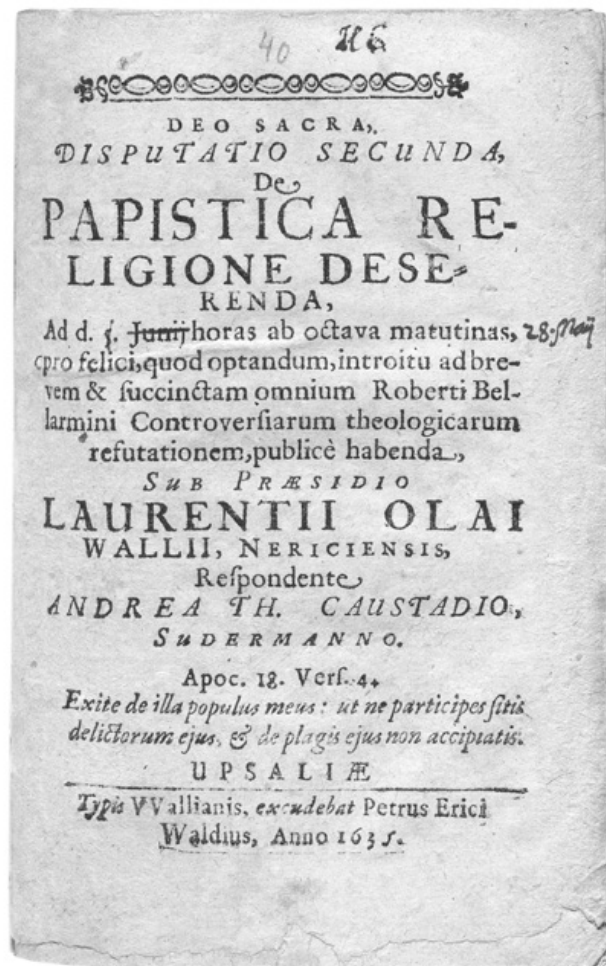
förblev dock på nedre plan, där det fanns ett särskilt hyllsignum för katolska kontroversteologer (*Controvertistae Catholici*).¹⁹ Just professorn i dogmatik och polemik i Uppsala kunde ha anledning att gå till denna avdelning då och då.

I de ovannämnda dissertationerna kan vi också se helt klart att Bellarminis böcker, men också andra katolska teologers, vilka hade kommit till Uppsala med de litterära krigsbytena, verkligen har använts i praktiken. Den med titeln *De papistica religione deserenda*, försvarad 1635, var avsedd att vara en kort och koncis vederläggning av Bellarminis idéer, enligt dess titel, och där finner vi explicita referenser till verk av tre katolska teologer. Förutom en till en del av Bellarminis *Disputationes de controversiis*, finns en till Alfonso de Castros *Adversus omnes haereses* (vilken hade kommit till Uppsala både med Riga- och med Braniewo-samlingarna, och som nu fanns både på övre och nedre våningen)²⁰, och en till Leonhard Lessius *Consultatio, quae fides et religio capessenda*.

Tre dissertationer försvarade alldeles under slutet av 1635, och under den första halvan av 1636, behandlade sedan den första delen av Roberto Bellarminis *Disputationes de controversiis*, vilken handlade om Guds ord. Värt att notera, som sades ovan, så hade bara denna del flyttats till Uppsala universitetsbiblioteks övre plan, enligt de äldsta bibliotekskatalogerna från 1638–1641, och det är förstås frestande att anta att den hade flyttats dit i samband med att dissertationerna skrevs bara några år tidigare.²¹ Wallius dissertationer innehåller en noggrann vederläggning på 167 sidor i oktavformat av de tre första kapitlen i Bellarminis skrift om Guds ord, nämligen vilka de kanoniska och apokryfiska böckerna är, om bibeltexter på olika språk och om bibeltolkning. Argumentationen förs enligt den traditionella lutherska synen på ämnet, och med hjälp av en syllogistisk metod.

Under höstterminen 1637 försvarades dock några dissertationer med Wallius som praeses på ett ämne som verkar ha varit särskilt anstötligt inte bara för honom, utan för protestantiska teologer generellt. Dessa hade titeln *De miaephonia Papistica in genere, ad publice ostendendum falsam et impiam esse Papistarum sententiam, statuentium omnes eos homines jure esse interficiendos, qui se incorrigibiliter Papae religioni vel, quod minus est, voluntati opponunt, aut in omnibus non favent*.²² Om inte genast, så inser vi efter de första sidorna att detta är ett direkt svar på en berömd och mycket brutal passage i Bellarminis *Disputationes de controversiis*, från slutet av kapitel 21 av bok 3 av *De laicis*, vilken sammanfattar författarens föregående argumentation och slår fast att det faktiskt är en god sak (*beneficium*) för alla, både för dem själva och för andra, om heretikerna avlägsnas bort från detta liv, så att de inte kan orsaka ännu mer fara och förbannelse:

Titelsidan av dissertationen *De Papistica religione deserenda* (Uppsala, 1635). Signum: Dis. Ups. 8:o pr. Wallius. Foto: Uppsala universitetsbibliotek.

Haereticis obstinatis beneficium est, quod de hac vita tollantur. Nam quo diutius vivunt, eo plures errores excogitant, plures pervertunt, et maiorem sibi damnationem acquirunt.²³

För att förkasta denna idé samlar Wallius egentligen argument från tre olika källor: Bibeln, kyrkofäderna och de lutherska författarna, men det finns även gott om referenser till andra katolska skribenter som följer Bellarminis sätt att tänka och som används som bevis på de felaktiga idéerna. Den första dissertationen slutar också med ett fastslående av författarens uppenbara utgångspunkt, att den egna lutherska synen är den rätta. Detta görs med ett citat från Luther: ”Man sol ja einen jeden gleuben lassen, was er wolle, gleubt er unrecht, so hat er gnug Straffe am ewigen Fewr in der Helle.”²⁴

Lutheranerna menar alltså att heretiker förtjänar förbarmande, enligt författaren, eftersom de vanligen tar miste på grund av okunnighet och inte frivilligt. Förförarna, vilka orsakar att de falska idéerna får fäste, måste straffas, men inte med döden. Diskussionen varar i 126 sidor i kvartofor-
mat och argumenterar genomgående mot Bellarmini, med vissa referenser

även till andra katolska författare. I boken *De rege et regis institutione*, skriven av den spanske jesuiten Juan de Mariana (1536–1624), har exempelvis idén att det är rätt för katolska undersåtar att mörda en kung som är heretiker noterats, och som Wallius hävdar uttrycker Bellarmini samma idé i sina *Disputationes de controversiis*. Senare redogör författaren för flera riktiga, som det hävdas, försök av katoliker att mörda sina härskare. Han använder och stöder sig här på klart antijesuitiska böcker såsom *Relatio Jesuitarum* av den lutherske författaren Andreas Lonner (1585–1621). Wallius avslutar den sista dissertationen i serien med att slå fast att inga undersåtar, utan bara Gud, som har givit makten, kan stoppa en dålig härskares raseri.

Det är välbekant att argumentationen mellan lutheraner och katoliker var väldigt skarp under 1500- och 1600-talen, från båda sidor av konflikten, och givetvis är inte Wallius dissertationer speciella i det avseendet. Det intressanta är att de är så tätt förknippade med Riga- och Braniewo-bibliotekens ankomst till Uppsala, och att undervisningen i polemisk teologi drastiskt ändrar karaktär då, vilket speglas i de dissertationer som lades fram i ämnet. Värt att notera är också att detta skifte ägde rum innan Sverige gick in i trettioåriga kriget 1629, då de konfessionella stridigheterna blev än mer påtagliga. Dessa jesuitkollegiebiblioteks ankomst verkar således ha haft en direkt påverkan på undervisningen i polemisk teologi vid universitetet, och ankomsten var inte oproblematiserad, som Jonas Columbus dikt har visat. Det fanns verkligen anledningar att förvara de böcker som spred lutherska idéer åtskilda från de falska katolska skrifterna. Som här har visats användes dock till och med litteratur av de mest renläriga katolska dogmatikerna vid detta bibliotek, men ofta enbart för att attackeras och vederläggas. Att prata om mottagandet av sådana litterära krigsbyten från ett kulturtransfer-perspektiv, som ibland har föreslagits, skulle således leda fel.²⁵ Deras närvaro vid biblioteket var missänt och problematisk, men all litteratur kunde inte desto mindre visa sig användbar. En god sak för det lutherska Uppsala under kontorversteologins era var att det nu fanns gott om möjligheter att lära sig trosfiendernas argument.

Noter

1. Otto Walde: *Storhetstidens litterära krigsbyten*, 1 (Uppsala, 1916), 344–346.
2. Hans Helander: *Neo-Latin literature in Sweden in the period 1620–1720. Stylistics, vocabulary and characteristic ideas* (Uppsala, 2004), 321–336.
3. Walde: *Storhetstidens litterära krigsbyten*, 43–137.
4. Jfr Erland Sellberg: *Kyrkan och den tidigmoderna staten. En konflikt om Aristoteles, utbildning och makt* (Stockholm, 2010), 370–371. Ett exempel från tiden är påståendet i Laurentius Olai Wallius program *Decretum super vexationes humanitatis fere omnis*

expertes, daterat den 11 augusti 1633 i Uppsala: ”subolem . . . literis et virtute erudientiam committunt, ut post parentis sui obitum Dei cultor existat, et patriae servitor.”

5. Jag har nyligen behandlat Uppsala universitetsbiblioteks första byggnad och böckernas ordning där i artikeln ”On the order of the books in the first Uppsala University Library building” i *Journal of Jesuit Studies* 6 (2019), 315–326.

6. ”Här, där en byggnad har uppförts högt upp bland molnbärande skyar, vilken rymmer böcker av väldigt värde, och hjorden av böcker i ymnighet fördubblas. En delande vägg som sätts mellan dem alla håller den skabbiga boskapen, som har givits av dig, o Braunsberg, i stort antal, borta från vår friska avkomma.” Handskrift vid Linköpings stiftsbibliotek, W 28. Avskrift vid Uppsala universitetsbibliotek (UUB), R 383.

7. Jfr Claes Annerstedt: *Upsala universitetsbiblioteks historia intill år 1702* (Stockholm, 1894), 11–12.

8. *Noverint vero theologiae professores, hac constitutione sibi severe esse prohibitum, ne metaphysicarum et scholasticarum disputationum, unde pontificiae tenebrae et abominations olim exortae sunt, commistione doctrinam suam, scripta adeoque theologiam ipsam deformet.* Citerad från *Upsala universitets historia. Bihang I. Handlingar 1477–1654*, red. Claes Annerstedt (Uppsala, 1877), 276. Exempelvis i Gert Hornwall: ”Uppsala universitetsbiblioteks äldsta uppställnings- och klassifikationssystem” i *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 56 (1969), 187.

9. Jfr Sellberg: *Kyrkan och den tidigmoderna staten*, 70–71.

10. I översättning: ”Avhandlingar rörande kontroverser inom den kristna tron, mot heretiker under denna tid.”

11. Detta kan man se i den förteckning som gjordes av Johannes Botvidi 1622, vilken finns vid UUB, U 271, 16. En digitaliserad version finns tillgänglig i Alvin (www.alvinportal.org).

12. UUB, Obr. 68: 502–510. Jfr Józef Trypućko: *The catalogue of the book collection of the Jesuit College in Braniewo held in the University Library in Uppsala = Katalog księgozbioru Kolegium Jezuitów w Braniewie zachowanego w Bibliotece Uniwersyteckiej w Uppsali*, red. Michał Spandowski & Sławomir Szyller (Uppsala/Warszawa, 2007), vol. 2, 70–71. Den omständighet att flera jesuitkollegiebibliotek tagna som krigsbyte, vilka ofta hade samma slags eller liknande litteratur i sina bestånd, slutligen hamnade vid Uppsala universitetsbibliotek resulterade där i ett stort antal dubletter. Många av dessa såldes på dubblettauktioner under 1700- och 1800-talen. Se vidare Peter Sjökvist, ”Litterära krigsbytenas öden i Sverige”, i *Biblis* 89 (Våren 2020), 20–26.

13. *Disputatio de Antichristo magno, qui est Romanus pontifex . . .* (Uppsala, 1628); *Disputatio de aequivocatione Jesuitica . . .* (Uppsala, 1629); *Disputatio prima, de nominali definitione antichristi magni, qui est papa Romanus . . .* (Uppsala, 1629); *Disputatio prior, de aequivocis Iesuitarum juramentis . . .* (Uppsala 1630); *Disputatio prior [-posterior] de aequivocatione Jesuitica in specie . . .* (Uppsala, 1630).

14. Fenomenet att praeses skrev dissertationerna var vanligt förekommande vid tiden, och vi vet att Wallius förfor på detta sätt i andra fall. Se exempelvis de första orden i *Disputatio prima, de nominali definitione Antichristi magni . . .* (Uppsala, 1629): ”Certis et gravibus de causis proposui mihi necessario, et in aliquot disputationes, ad praesertim discipulorum meorum captum instituendas, sese diffundendo . . .”. Vad gäller frågan om författarskapet i tidigmoderna dissertationer, se Peter Sjökvist: *The music theory of Harald Vallerius. Three dissertations from 17-th century Sweden* (Uppsala, 2012), 22–25; *Disputatio secunda, de Papistica religione deserenda . . .* (Uppsala, 1635);

Disputatio prima [-tertia], Roberti Bellarmini libro 1 [-3] de verbo Dei, opposita ... (Uppsala, 1635 [-1636]); *Miaephoniae Papisticae disputatio prima [-quarta] ...* (Uppsala, 1637).

15. ”Du är tapper, Andreas, om du gör namnet till ett förebud, precis som påven brukar göra med Bellarmini. Inte bara krig finns i hans namn, utan vapen och hot, vilken Jacob Gretser håller som den mest lärde mannen av alla.” *Disputatio secunda, de Papistica religione deserenda ...* (Uppsala, 1635), [20].

16. ”Papisterna vet att lyfta Bellarmini till skyarna med lov och pris, när han vill tillfoga oss skada. Han står fruktansvärd i dödsriket, när han vill inleda en konflikt, säger lutheranerna.” *Disputatio prima, Roberti Bellarmini libro 1 de verbo Dei, opposita ...* (Uppsala, 1635), [20].

17. ”O Bellarmini, av en slump har hot givit dig ditt namn, precis som påven hotar oss med detta namn, eftersom denne Bellarmini har attackerat Luther i skrift, och följt påvens sorgliga väg i bokform. Påven tycker att Bellarminis böcker måste fruktas, och att de inte går till reträtt när de möter oss.” *Disputatio tertia, Roberti Bellarmini libro 3 de verbo Dei, opposita ...* (Uppsala, 1636), [169].

18. UUB Bibl. Arkiv K3, 16–18.

19. UUB Bibl. Arkiv K2, 16–28.

20. UUB Symbolik och polemik, fol. (72.17); UUB Bibl. Arkiv. K2, 17; och K3, 12.

21. Eftersom Bellarminis verk var en del av bytet från både Riga och Braniewo, kan vi dock inte säga helt säkert vilket exemplar som har använts under arbetet. Vad vi vet är att Braniewo-exemplaret inte innehåller några spår av användning.

22. ”Om papisternas blodtörst i allmänhet, för att visa att papisternas syn är falsk och ogudaktig, när de hävdar att alla de människor rätteligen skall dödas, som sätter sig emot påvens religion eller, ännu mindre, hans vilja, eller som inte stöder den i alla avseenden.”

23. ”För de heretiker som ihärdar är det en välgärning att de tas bort från detta liv. För ju längre de lever, desto fler villfarelser tänker de ut, de fördärvar fler människor och drar på sig mer förbannelse för sig själva.” Roberto Bellarmini: *De controversiis Christianae fidei ...* 1:5 (Ingolstadt, 1587), 505.

24. ”Man bör låta var och en tro vad han vill. Om han tror orätt, får han straff nog i den eviga elden i helvetet.” Martin Luther: *Von der Widdertauffe an zween Pfarherrn, ein Brieff ...* (Wittenberg, 1528), [2v].

25. Se vidare Peter Sjökvist & Krister Östlund: ”Bokliga krigsbyten som kulturtransfer?” i Peter Sjökvist (red.), *Kulturarvsperspektiv. Texter från en seminarieserie om special-samlingar i Sverige* (Uppsala, 2018), 141–148.